

આધારભૂત લોકતંત્ર - ભાગ ૨ : ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં સ્થાનીય સરકાર

જાહેરાત

૧૧

અસલી ભારત, ગામડામાં વસે છે.

– મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

મહત્વપૂર્ણ
પ્રશ્ન

૧. પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓ શું છે?
૨. તેમની કામગીરી શું છે?
૩. શાસન અને લોકશાહીમાં તેઓ શા માટે મહત્વપૂર્ણ છે?

યાલો હવે જોઈએ કે સરકાર સ્થાનિક સ્તરે કેવી રીતે કાર્ય કરે છે. આ પ્રકરણમાં, અમારું ધ્યાન ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સરકાર પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવશે; હવે પછીના પ્રકરણમાં આપણે શહેરી વિસ્તારોમાં જઈશું.

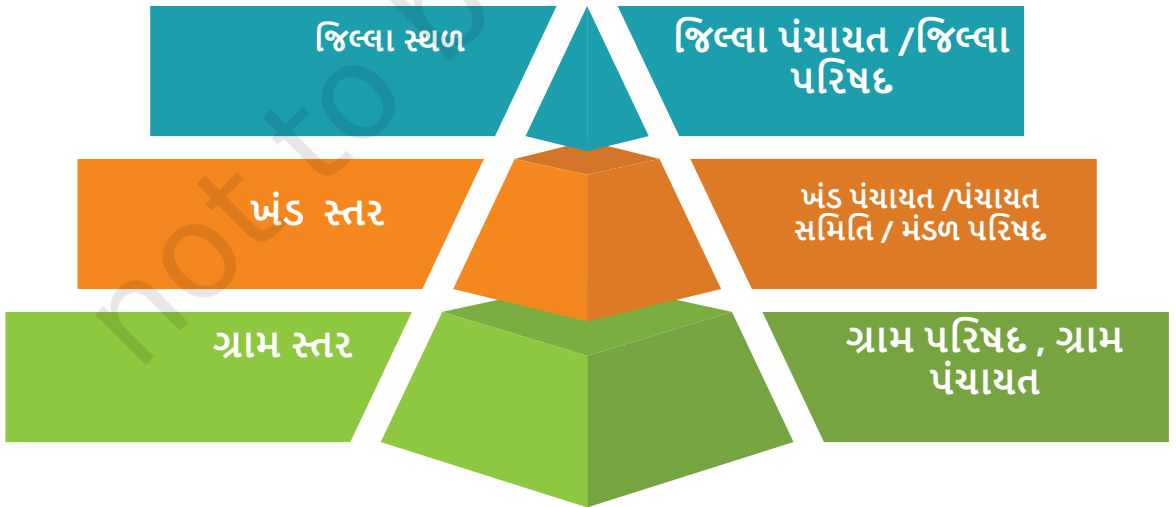
ભારત વિશાળ કદ અને વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. અમારી પાસે લગભગ ૬૦૦,૦૦૦ ગામડાઓ, ૮,૦૦૦ નગરો અને ૪,૦૦૦ થી વધુ શહેરો છે. આપણી વસ્તી ૧.૪ અબજને વટાવી ગઈ છે, જેમાંથી લગભગ બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસે છે. આ જટિલ સમાજમાં આપણે આપણી જાતને કેવી રીતે સંચાલિત કરી શકીએ?

ચાલો આપણે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા એક નાનકડા ગામ લક્ષ્મણપુરની યાત્રાએ જઈએ. અહીં ૨૦૦ ઘર છે અને લગભગ ૭૦૦ની વસ્તી છે, જેમાંથી મોટાભાગના ખેડૂતો છે. લોકો તેમની જમીનની ખેતી કરે છે અને ગાય અથવા બકરીઓનો ઉછેર કરે છે. કેટલાકના સંબંધીઓ સશસ્ત્ર દળોમાં ફરજ બજાવતા હોય છે; કેટલાક નાના ગ્રામજનો નોકરીની શોધમાં શહેરમાં સ્થળાંતર કરી ગયા છે. આ ગામની જરૂરિયાતો શું છે - કદાચ ખેતરો માટે પાણી, ભારે વરસાદને કારણે નુકસાન થાય તો મુખ્ય માર્ગનું સમારકામ અથવા ગામની પ્રાથમિક શાળાની જાળવણી કરવી? તેમના રોજિંદા જીવનને અસર કરતી આવી બાબતો વિશે ગામલોકો કેવી રીતે નિર્ણય લેશે? અને તે જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે તેમને સંસાધનો ક્યાંથી મળશે? જો જમીન અંગે વિવાદ થાય કે પછી કેટલોક પાક ચોરાઈ જાય તો શું થાય? આવા અનેક સવાલો કોઈ ગામમાં ઊભા થઈ શકે છે. શું લોકો આવા દરેક મુદ્દા માટે રાજ્ય અથવા રાષ્ટ્રીય પાટનગર તરફ દોડી શકે છે?

પંચાયતી રાજ પ્રણાલી

ભારતનાં દરેક ગામની જેમ લક્ષ્મણપુરની પ્રજામાં પણ પંચાયત નામની સ્થાનિક સરકારની વ્યવસ્થા છે, જે ગ્રામ પરિષદનો ઉલ્લેખ કરે છે. પંચાયતો શાસનને લોકોની વધુ નજીક લાવે છે, જેથી તેમના માટે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સક્રિયપણે ભાગ લેવાનું શક્ય બને છે. તેથી જ પંચાયતી રાજ તરીકે ઓળખાતી પંચાયત પ્રથા એ સ્વરાજ્યનું એક સ્વરૂપ છે. પંચાયતો સ્થાનિક સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવામાં, વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવામાં અને સરકારી યોજનાઓના લાભો તળિયાના સ્તરે પહોંચે તે સુનિશ્ચિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

આકૃતિ ૧૧.૧

આકૃતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તેમ, પંચાયતી રાજ પ્રણાલી ત્રણ સ્તરે કામ કરે છે – નીચેથી ઉપર સુધી - ગામ, બ્લોક અને જિલ્લો. આને 'ગ્રી-ટિયર સિસ્ટમ' કહે છે. આ સંસ્થાઓની જવાબદારીઓ સાથે મળીને જિલ્લાના જીવનના લગભગ તમામ પાસાઓને આવરી લે છે, જેમાં કૃષિ, આવાસ, રસ્તાઓની જાળવણી, જળ સંસાધનોનું વ્યવસ્થાપન, શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ અને સામાજિક કલ્યાણથી લઈને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રામ પંચાયત

ચાલો આપણે પૃષ્ઠ ૧૬૪ પરના આકૃતિ ૧૧.૧ના પાયાથી શરૂઆત કરીએ - ગ્રામ પંચાયત, જે ગ્રામીણ વિસ્તારોના લોકોની સૌથી નજીક છે. તેના સભ્યોની ચૂંટણી સીધી ગ્રામ સભા દ્વારા કરવામાં આવે છે, જે ગામના (અથવા પડોશી ગામોના જૂથ)ના પુખ્ત વયના લોકોનું એક જૂથ છે, જેમને મતદાર તરીકે નોંધણી કરવામાં આવે છે. ગ્રામસભામાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તેમના ક્ષેત્રને લગતી બધી બાબતો પર ચર્ચા કરે છે અને નિર્ણયો લે છે. દરેક ગ્રામ પંચાયત 'સરપંચ' અથવા 'પ્રધાન' તરીકે ઓળખાતા વડા અથવા પ્રમુખની ચૂંટણી કરે છે. તાજેતરના વર્ષોમાં, વધુને વધુ મહિલાઓ સરપંચ બની છે.

આદર્શ સરપંચો

જ્ઞાનેશ્વર કાંબલે એક ટ્રાંસજેન્ડર વ્યક્તિ છે જે ૨૦૧૭ માં મહારાષ્ટ્રના સોલાપુર જિલ્લાના તરંગફલ ગામના સરપંચ તરીકે ચૂંટાયા હતા. કાંબળેનું સૂત્ર લોકસેવા, ગ્રામસેવા એટલે કે 'ગામની સેવા એ જનતાની સેવા છે.' કાંબલેએ અન્ય છ ઉમેદવારોને હરાવીને સરપંચ બન્યા હતા.

મધ્ય પ્રદેશના ખાનખંડવી ગામની ભીલ સમુદાયના સભ્ય વંદના બહાદુર મૈદાએ પિતૃસત્તાક નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના ગામની પ્રથમ મહિલા સરપંચ બની હતી. તેમણે ગામની મહિલાઓને સભાની

બેઠકોમાં ભાગ લેવા સમજાવ્યા અને શિક્ષણ અને સ્વચ્છતા, દૂર-દૂર સુધી માન્યતા પ્રાપ્ત કરવા જેવા મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપ્યું. વંદનાની યાત્રા બતાવે છે કે ગ્રામીણ ભારતની કાયાપલટ કરવામાં મહિલાઓ કેવી રીતે અગ્રણી ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

મહારાષ્ટ્રના અહમદનગર જિલ્લાના એક ગામ હિવારે બજાર પર વારંવાર દુષ્કાળ અને ખેતીની નબળી ઉપજની અસર થતી હતી. પોપટરાવ બાગુજી પવાર તેના સરપંચ બન્યા પછી, તેમણે વરસાદી પાણીના સંગ્રહ, જળવિભાજક સંરક્ષણ અને લાખો વૃક્ષોના મોટા પાયે વૃક્ષારોપણના અન્ના હજારેના મોડેલનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું, આ બધાએ ભૂગર્ભજળના રિચાર્જમાં ફાળો આપ્યો. ગામના લોકોના સહયોગથી હિવારે બજાર થોડા જ વર્ષોમાં હરિયાળું અને સમૃદ્ધ ગામ બની ગયું.

૧૬૬ શ્રી પોપટરાવ પવારને ૨૦૨૦ માં પદ્મશ્રીથી નવાજવામાં આવ્યા હતા.

ગ્રામ પંચાયતને પંચાયત સચિવ દ્વારા સહાય કરવામાં આવે છે, જે બેઠકો બોલાવવા અને રેકૉર્ડ જાળવવા જેવા વહીવટી કાર્યો કરે છે. મોટાભાગની ગ્રામ પંચાયતોને ભારતના ઘણા ભાગોમાં 'પટવારી' નામના અધિકારી દ્વારા પણ મદદ કરવામાં આવે છે, જેઓ ગ્રામજનોના જમીનના રેકૉર્ડની જાળવણી કરે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં, પટવારી પેઢીઓ જૂના નકશા રાખે છે!

આવો વિચાર કરીએ

તમને શું લાગે છે કે આ જૂના નકશાઓ આપણા માટે મદદરૂપ થઈ શકે? શું તેઓ અમને ભૂતકાળ અને વર્તમાન વિશે કંઈક કહી શકે છે?

બાળ-મૈત્રીપૂર્ણ પંચાયત પહેલ

પંચાયતોએ દરેકનો અવાજ સાંભળવાનો હોય છે - જેમાં બાળકોના અવાજનો પણ સમાવેશ થાય છે. બાળ-મૈત્રીપૂર્ણ પંચાયત પહેલ બાળકો માટે તેમની સુખાકારીને લગતી બાબતો પર તેમના વિચારો અને અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવાની તકો ઊભી કરે છે. બાલ સભાઓ અને બાલ પંચાયતોમાં નિયમિત ધોરણે બાળકોની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે કેટલાક રાજ્યોમાં પગલાં લેવામાં આવી રહ્યા છે, જ્યારે ગામના વડીલો તેમની ચિંતાઓનું સમાધાન શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, મહારાષ્ટ્રમાં કેટલીક બાલ પંચાયતોએ બાળ મજૂરી અને બાળલગ્નને નાબૂદ કરવાનું કામ કર્યું છે. તેઓ ઘણા બાળકોને શાળાએ પાછા લાવ્યા છે. બાળ પંચાયતના સભ્યો ભેગા થઈને માતા-પિતા અને અન્ય પુખ્ત વયના લોકોને તેમના સંતાનોને શાળાએ પાછા મોકલવા માટે સમજાવે છે, અને જે છોકરીઓએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેમના લગ્નનું આયોજન ન કરે.

કેટલીક ગ્રામ પંચાયતોએ બાળકોને અનુકૂળ પહેલ કરવા બદલ પુરસ્કારો જીત્યા છે. અહીં સિક્કિમનું એક ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે:

પશ્ચિમ સિક્કિમની સાંગપુ રધુ ખાંડુ ગ્રામ પંચાયતે બાળકોની જરૂરિયાતો અને અધિકારોને ઘણું મહત્વ આપ્યું છે.

પંચાયતે શાળાઓને બાળકો માટે સલામત બનાવવા માટે કમ્પાઉન્ડ દિવાલો બનાવી છે. વિદ્યાર્થીઓને આરોગ્યપ્રદ રીતે રાંધેલું મધ્યાહ્ન ભોજન મળી રહે તે માટે ગ્રામ પંચાયત દ્વારા શાળાઓમાં રસોડાનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રયાસો માટે જ સાંગપુ રધુ ખાંડુને બાળ-મૈત્રીપૂર્ણ ગ્રામ પંચાયત જાહેર કરવામાં આવી છે.

ચાલો આપણે રાજસ્થાનનું અન્ય એક ઉદાહરણ પણ જોઈએ:

થોડા દાયકા અગાઉ બંકર રોયની 'બેરફૂટ કોલેજ' પહેલની એક શાખા 'ચિલ્ડ્રન્સ પાર્લામેન્ટ'એ રાજસ્થાનના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં શિક્ષણ અને લોકશાહી ભાગીદારી દ્વારા વંચિત બાળકોને સશક્ત બનાવ્યા હતા. 8 થી 14 વર્ષની વયના બાળકો શાસન પ્રક્રિયાઓમાં રોકાયેલા હોય છે, રાત્રિ શાળાઓ અને સંસદ જેવી ચૂંટણીઓ દ્વારા લોકશાહી અને સામાજિક જવાબદારી વિશે શીખે છે. 'સંસદ'માં મતદાર ઓળખપત્રો અને પ્રચાર સહિતની ઔપચારિક પ્રક્રિયાઓનું પાલન કરવામાં આવ્યું હતું. ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓએ એક 'કેબિનેટ'ની રચના કરી, જે શાળા સંચાલનની દેખરેખ રાખતી હતી અને સામુદાયિક જરૂરિયાતોની હિમાયત કરતી હતી. આ પહેલથી નેતૃત્વ કૌશલ્ય અને સામાજિક જાગૃતિને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું, જે બાળકોને સામાજિક ધોરણોને પડકારવા અને પરિવર્તનની હિમાયત કરવા સક્ષમ બનાવશે. બાળકોએ શિક્ષણ, સ્વચ્છતા અને શિક્ષણ ની સુલભતા

જેવા મુદ્દાઓ પર સક્રિયપણે ધ્યાન આપ્યું હતું સામાજિક સમાનતા, સામુદાયિક વિકાસમાં યોગદાન આપવું. ચિલ્ડ્રન્સ પાર્લિમેન્ટ પહેલને ઘણી પ્રશંસા મળી હતી, જેમાં 2001માં વર્લ્ડ ચિલ્ડ્રન્સ ઓનરરી એવોર્ડનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ચાલો શોધીએ

એક વર્ગ પ્રવૃત્તિ તરીકે, ચાર કે પાંચ વિદ્યાર્થીઓને બાલ પંચાયત રચવા દો અને બાકીના વર્ગના લોકો કલ્પના કરે છે કે તેઓ ગામલોકો છે. ગ્રામસભા કયા મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરશે? તે કયા પડકારોનો સામનો કરી શકે છે? તે કયા ઉકેલો સૂચવશે?

પંચાયત સમિતિ અને જિલ્લા પરિષદ

આવી જ સંસ્થાઓ બ્લોક સ્તરે અને જિલ્લા સ્તરે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે ગ્રામ્ય સ્તરથી ઉપર છે. તેમનાં નામો આકૃતિ 11.1માં પૃષ્ઠ 164માં આપણે જોયેલા પિરામિડલ આકૃતિમાં દર્શાવ્યાં છે. તાલુકા કક્ષાએ પંચાયત સમિતિ એ જિલ્લા કક્ષાએ ગ્રામ પંચાયત અને જિલ્લા પરિષદ વચ્ચેની કડી છે. આ સંસ્થાઓના સભ્યોની ચૂંટણી સ્થાનિક લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની પાસે અન્ય સભ્યો હોઈ શકે છે જેમ કે તે વિસ્તારના ગામોના સરપંચો અને રાજ્ય વિધાનસભાના સ્થાનિક સભ્યો.

પંચાયત સમિતિઓની રચના દરેક રાજ્યમાં અલગ અલગ હોય છે, પરંતુ સ્થાનિક લોકોની ભાગીદારીને મજબૂત કરવામાં તેમની ભૂમિકા એકસરખી જ રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેઓ તમામ ગ્રામ પંચાયતો પાસેથી વિકાસ યોજનાઓ એકઠી કરીને અને તેમને અનુક્રમે જિલ્લા અથવા રાજ્ય સ્તરે રજૂ કરવા માટે એકસાથે મૂકીને, તમામ ગ્રામ પંચાયતોમાં બાબતોનું સંકલન કરે છે. આનાથી આવા વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સ માટે અને પ્રધાનમંત્રી ગ્રામ સડક યોજના જેવી સરકારી યોજનાઓ માટે ભંડોળની ફાળવણીની સુવિધા મળે છે, જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં તમામ હવામાનવાળા રસ્તાઓના નિર્માણને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ત્રણેય સ્તરે, ખાસ નિયમો બનાવવામાં આવ્યા છે જેથી વસ્તીના વંચિત વર્ગો તેમની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ સાંભળી શકે. આ સંસ્થાઓમાં એક તૃતીયાંશ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રાખવાની પણ જોગવાઈ છે.

વિચાર કરીએ

તમને કેમ લાગે છે કે સરકાર માટે સમાજના વંચિત વર્ગની જરૂરિયાતો અને સમસ્યાઓ પર વધુ ધ્યાન આપવું મહત્વપૂર્ણ છે?

ચાલો શોધીએ

- કેન્દ્રીય સ્તરે અને પંચાયત સ્તરે શાસન વ્યવસ્થા વચ્ચે તમે કઈ સમાનતાઓ અને તફાવતો જુઓ છો? (સંકેત: જો જરૂર જણાય તો પ્રકરણ 10 નો સંદર્ભ લો.)
- જો તમને પંચાયતના અમુક સભ્યોને મળવાની તક મળે, તો તમે તેમને કયા પ્રશ્નો પૂછવા માગો છો? પ્રશ્નાવલી બનાવવા માટે નાના જૂથોમાં ચર્ચા કરો. કેટેલાક ગ્રામ પંચાયતના સભ્યોને મળો અથવા તેમને તમારી શાળામાં આમંત્રિત કરો. તમારી પ્રશ્નાવલીમાં તેમને પ્રશ્નો પૂછો અને એક ટૂંકો અહેવાલ લખો.

ચાલો આપણે યાદ રાખીએ કે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓનું માળખું અને કાર્યો રાજ્યોમાં થોડા જુદા જુદા હોય છે. આનું કારણ એ છે કે તે સંસ્થાઓ પર રાજ્યોનો અધિકાર છે. પરંતુ તેમના ઉદ્દેશો એક જ છે - તે એ છે કે ગામવાસીઓ તેમનાં ગામડાંઓ અને સ્થાનિક વિસ્તારના વ્યવસ્થાપન અને વિકાસમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે.

અર્થશાસ્ત્ર એ શાસનનું એક પ્રાચીન લખાણ છે, જે કૌ-ઇલિયા (પાછળથી યાજ્ઞા તરીકે પણ ઓળખાય છે) દ્વારા આશરે 2,300 વર્ષ પહેલાં લખવામાં આવ્યું હતું. અન્ય બાબતોની સાથે, તે વર્ણવે છે કે રાજ્યનું માળખું કેવી રીતે બનાવવું જોઈએ અને ચલાવવું જોઈએ, અર્થતંત્રને કેવી રીતે સમૃદ્ધ બનાવી શકાય છે, શાસકની ફરજો શું છે અને યુદ્ધ કેવી રીતે ચલાવવું જોઈએ. સ્ટેટક્રાફ્ટના નિષ્ણાત કૌ-ઇલિયા પણ સમજાવે છે કે કેવી રીતે ગામથી પ્રાદેશિક રાજધાની સુધી એક આખું વહીવટી માળખું ગોઠવવું જોઈએ:

“રાજા દરેક 10 ગામો માટે એક સંગ્રાહા-એ (પેટા-જિલ્લા હેડ ક્વાર્ટર્સ) સ્થાપશે; દરેક 100 ગામો માટે એક કુવા-છકા (જિલ્લાનું મુખ્ય મથક) દરેક 400 ગામો માટે એક અમુખો; અને દરેક ૮૦૦ ગામડાંઓ માટે એક સ્થૂળ

આજની ભાષામાં, આપણે આ ચાર શ્રેણીઓમાં કયા નામો આપીશું? શું તે આશ્ચર્યજનક નથી કે સમાન રચનાનો આટલા લાંબા સમય પહેલા વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો?o?

આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં..

- મીણ વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થાને ત્રિ-સ્તરીય પ્રણાલીમાં સંગઠિત કરવામાં આવે છે.
- પંચાયતી રાજ પ્રણાલીમાં લોકશાહી લોકોની સીધી ભાગીદારી અને તેમના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કામ કરે છે.
- પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લોકોને સ્વ-શાસનનું પ્રમાણ આપે છે, જેથી તેઓ તેમના પ્રશ્નોનું સંચાલન કરી શકે અને વિકાસ યોજનાઓમાં સહયોગ કરી શકે.

પ્રશ્નો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પો

1. તમારી જાતને ચકાસો - ઉપરનું લખાણ જોયા વિના, શું તમે પંચાયતી રાજ પ્રણાલીના ત્રણ સ્તરોને નામ આપી શકો છો? ત્રણેય સ્તરોમાંથી દરેકના મુખ્ય કાર્યો કયા છે?
2. ગામમાં રસ્તાની બાજુમાં પડેલી પ્લાસ્ટિકની થેલીઓના મુદ્દે સરપંચને પત્ર લખાવો.
3. તમારી દ્રષ્ટિએ, ગ્રામ પંચાયત સભ્ય કેવા પ્રકારની વ્યક્તિ હોવી જોઈએ?
4. ચાલો આપણે ધારી લઈએ કે તમે ગામડાની શાળામાં અભ્યાસ કરો છો. આ સ્કૂલ હાઇવેની બાજુમાં આવેલી છે અને વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે તેઓ શાળાએ આવે છે અથવા દિવસના અંતે જતા રહે છે ત્યારે તેમને રસ્તો ઓળંગવામાં મુશ્કેલી પડે છે. આ મુદ્દાને હલ કરવા માટે કયા વિકલ્પો છે? પંચાયતી રાજમાં કઈ સંસ્થાઓ તમને મદદ કરી શકે છે? વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે?

નૂડલ્સ

© NCERT
not to be republished

*'નૂડલ્સ' એ 'નોટ્સ એન્ડ ડ્રૂડલ્સ' નું અમારું સંક્ષિપ્ત નામ છે!

